

COVID-19 Küresel Salgınlarının Otizm Spektrum Bozukluğuna Yansımaları: Betimsel Durum Çalışması

Sunagül SANI-BOZKURT*
Gülde BOZKUŞ-GENÇ**
Gizem YILDIZ***

Atf için:

Sani-Bozkurt, S., Bozkuş-Genç, G. ve Yıldız, G. (2021). COVID-19 küresel salgınının otizm spektrum bozukluğuna yansımaları: Betimsel durum çalışması. *Journal of Qualitative Research in Education*, 25, 29-52. doi: 10.14689/enad.25.2

Öz: Bu araştırmanın amacı, COVID-19 salgınında Türkiye’de ve dünyada doğrudan otizm spektrum bozukluğu (OSB) konusunda destek sunan kurumların OSB topluluğu için ne tür çalışmalar yaptıklarının ortaya konmasıdır. Araştırmada betimsel durum deseni kullanılmıştır. Bu amaçla kurumların web sitelerinde yer alan içerikler doküman incelemesi yoluyla analiz edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre kurumların COVID-19 sürecinde eğitsel, sağlık ve kamu politikalarına ilişkin destek içerikleri paylaştığı ve içeriklerin sıklıkla web seminerleri, görsel anlatılar, elektronik metin kaynakları, çevrimiçi iletişim platformları ve sosyal medya ortamları aracılığıyla sunulduğu görülmüştür. Bu süreçte sıklıkla bilgilendirici çalışmalar yapılmış olup nadiren uygulamaya dönük çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Hem Türkiye’de hem dünyada kurum çalışmalarının diğer kurum çalışmalarına örnek teşkil edebileceği düşünülmeyle birlikte kurumlar arası iş birliği ile bu örneklerin sayısının ve çeşitliliğinin artırılması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Koronavirüs, COVID-19, salgın, otizm spektrum bozukluğu, aileler, özel eğitim, kurumlar.

Makale Hakkında

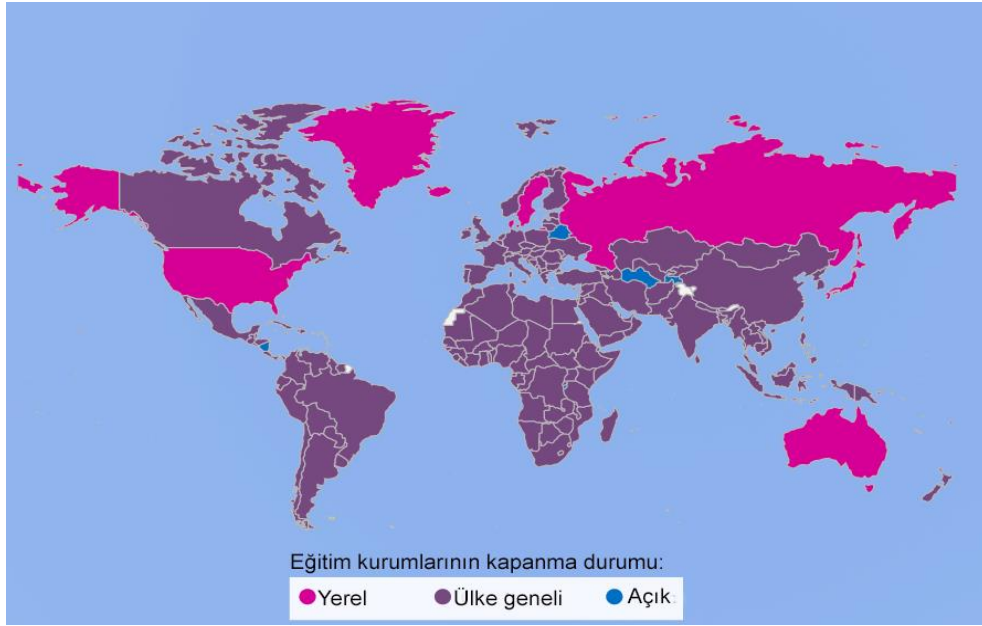
Gönderim Tarihi: 06.06. 2020
Düzeltilme Tarihi: 13.01.2021
Kabul Tarihi: 27.01.2021

© 2021 ANI Yayıncılık. Tüm hakları saklıdır.

* Correspondence: Anadolu Üniversitesi, Türkiye, ssbozkurt@anadolu.edu.tr
** Anadolu Üniversitesi, Türkiye, guldenbozkus@anadolu.edu.tr
*** Anadolu Üniversitesi, Türkiye, gizemy@anadolu.edu.tr

Giriş

Koronavirüs (COVID-2019) salgının Aralık 2019'da ortaya çıkması ve hızla yayılarak artan ölüm oranlarının bir sonucu olarak, 30 Ocak 2020'de Dünya Sağlık Örgütü (WHO) COVID-19'u küresel bir salgın olarak tanımlamıştır (WHO, 2020). COVID-19'un insandan insana temas ile geçerek çok hızlı yayılmasından dolayı küresel salgınla mücadele kapsamında bir dizi önlem alınmıştır. Sokağa çıkma yasakları, kendi kendine izolasyon, 14 günlük karantına uygulamasının yanı sıra sosyal temasın olabileceği ve insanların bir araya gelebileceği düşünülen yerler kapatılmıştır. Covid-19 küresel salgınının yayılmasını yavaşlatmak için alınan bu tedbirlerin bir sonucu olarak tüm dünyada eğitim kurumları kapatılmış (Şekil 1); dolayısıyla dünyada yaklaşık olarak öğrenci nüfusunun %90'na eşit olan 1.6 milyar öğrencinin eğitimi kesintiye uğramıştır (UNESCO, 2020a; 2020b; UNICEF, 2020).

Şekil 1. Tüm dünyada okulların 15 Nisan 2020 tarihi itibariyle kapanma durumu (UNESCO, 2020a)

Bu kapsamda çevrimiçi ve çevrimdışı eğitsel içeriklerin hızlı bir şekilde sunulmasına ve eğitimin kesintiye uğramaması amacıyla acil uzaktan eğitim süreçleri devreye sokulmuştur (Bozkurt ve Sharma, 2020a, 2020b; Bozkurt vd., 2020). Salgın süresince evde çocuklarıyla baş başa kalan ailelerin üzerlerine sosyal sorumluluklarının yanı sıra eğitsel roller de yüklenmiş (Bozkurt vd., 2020; Devercelli, 2020), özellikle çocuklarının bakımını da üstlenen kadınlar üzerlerindeki aşırı baskı ile dezavantajlı bir durumun içine girmişlerdir (Bozkurt vd., 2020). Bu süreçte tüm çocuklar ve aileler COVID-19 salgınından etkilenmekle beraber özellikle özel gereksinimi olan ve desteğe ihtiyacı olan çocuklar ve aileler salgından en çok etkilenen taraf olmuşlardır (Bozkurt, 2020; Guterres, 2020).

Hızlı bir şekilde alınan önlemlerle evde kalmak, evde uyulması beklenen kurallara uymak (elleri dezenfekte etme, maske takma, evde kalma gibi) ve eski rutinler yerine yeni rutinler oluşturmak; özellikle aniden gelişen stresli durumları kavramada güçlük, sosyal-iletişim ipuçlarını anlamada zorluk çeken ve rutin değişikliklerine karşı aşırı direnç gösteren otizm spektrum bozukluğu (OSB) olan bireyler (den Houting, 2020; Weir vd., 2020) için daha da zor olabilmektedir. Ev, okul, iş hayatını düzenlememize yardımcı olan rutinler, bireylere düzenli, kararlı ve tutarlı etkinlik biçimlerinden gelen güven duygusunu hissettirmeleri açısından oldukça önemlidir (Bozkuş-Genç, 2019). Bireylerin kendilerini rahat ve güvende hissetmeleri için önemli olan tutarlılığı sağlayan bu rutinler ve kuralların beklenmedik şekilde değişmesi normal gelişim gösteren çocuklarda bile travma, depresyon, psikolojik baskı gibi çeşitli ruhsal ve fiziksel sorunlara neden olmuş (Cao vd., 2020), rutinlere sıkı sıkıya bağlı olan OSB olan çocuklar ve aileleri için ise üstesinden gelmeleri gereken anlaşılması ve yönetilmesi zor bir duruma dönüşmüştür (Altable vd., 2020; Narzisi, 2020). OSB olan çocukların karşılaştıkları kısıtlamalar ve rutinlerinin bozulması yönetilmesi zor bir dizi duygu ve düşünceye (ör. virüsle ilgili korku, hayal kırıklığı, yoksun kalma, evde eğitimini tamamlamak zorunda olmayı sıkıcı bulma ve öfke duyma vb.) sahip olabilecekleri şeklinde değerlendirilmektedir (Stankovic vd., 2020; Tarbox vd., 2020). Stankovic ve diğerleri (2020) tarafından yapılan çalışmada OSB olan çocuğa sahip ailelerin yaşadıkları zorluklar arasında çocuklarının yeme ve beslenme konusunda aşırı seçici olması ya da aynı şeyi yemede ısrarcı olması gibi bazı zorluklar nedeniyle problem davranışlar sergilemeleri konusunda kendilerini çaresiz hissettiklerini belirtmişlerdir. Salgın ve acil durum ile ilgili en büyük endişeleri sorulduğunda ise ailelerin enfeksiyon kapma olasılığından ziyade günlük rutinlerdeki değişiklikler nedeniyle (örn; okula devamsızlık, anaokulu, enfekte bilgilerin sürekli tekrarlanması vb.) OSB belirtilerinin artması/yoğunlaşması ve çocuğun daha önce edindiği veya öğrendiği becerileri kaybetmesi şeklinde endişeleri olduğu belirtilmektedir. Okul, hastane, iş yeri gibi ortamlarda yapılan kurumsal müdahalelerin tamamen değiştiği göz önüne alındığında bu değişen koşullarda birçok konuda (örn; sosyal-iletişim, özbakım, mesleki, psikolojik vb.) ilgili kurumlardan uzman desteği alan OSB olan çocuk ve ailelerin daha yüksek düzeyde strese sahip olmaları ve sosyal destek yetersizliği yaşayabilmeleri beklenmektedir (Altable vd., 2020; Bakér-Ericzen vd., 2005; Stankovic vd., 2020). OSB olan bireylerin normal gelişim gösteren bireylere kıyasla belirsizlik karşısında kaygı, endişe ve depresyona yakalanma olasılığının daha yüksek olduğu düşünüldüğünde (Mazefsky vd., 2008; Yirmiye ve Shaked, 2005) günlük yaşamdaki sınırlamaların bu rutinleri bozması ve OSB olan birçok bireyin zihinsel sağlığı üzerinde olumsuz bir etkisi olması muhtemeldir (Wright vd., 2020). Bu doğrultuda ailelerin daha önce söz ettikleri sağlanan desteklerin yetersizliği, çaresizlik duyguları, yaşadıkları çeşitli zorluklar salgın ve acil durum sırasında daha belirgin hale gelmektedir (Huremović, 2019). Bu nedenle aileler, terapistler ve araştırmacılar iş birliğiyle çalışarak onların güvenli ve huzurlu olmasını sağlamak ve COVID-19 salgınının sonucunda "yeni normal"e hızla uyum sağlamaları için (Tarbox vd., 2020) hızla yeni ve işlevsel kaynaklar oluşturmanın önemli olduğu belirtilmektedir.

OSB alanında çalışan uzmanların bu zorlayıcı ve belirsizlik durumlarında OSB olan çocuk, ergen ve yetişkin bireyler ile ailelerine daha kolay erişebilmeleri amacıyla farklı destek arayışı içinde olmaları önem arz etmektedir (Narzisi, 2020). OSB olan bireylerin ve ailelerin birbirleriyle iletişim kurmak ve desteklere, terapilere, eğitime ve sosyal alanlara erişmek için alternatif yollar oluşturmalarında salgın süreci ve salgın sonrası herkesin yeni şeyler denediği bir zaman olarak düşünülmektedir. Bu noktada bu zorlayıcı durumlar ve değişim, OSB ile ilgili pek çok konuda bir fırsat anlamına da gelebilmektedir. Yıllardır OSB olan bireylerin sosyal alanlara, sağlık hizmetlerine, eğitime ve istihdama daha iyi erişebilmelerini sağlamak için gerekli düzenlemeler yapmak adına çeşitli çalışmalar yürüten OSB savunucuları ve/veya ilgili kurumlar hayata geçiremedikleri çevrimiçi randevu alma, değerlendirme, uzaktan eğitim alma, destek toplulukları oluşturma gibi bazı fikirlerini hayata geçirebilir ve bu fikirleri daha da geliştirebilirler (Cassidy vd., 2020). Bu doğrultuda OSB olan bireylerin haklarına yönelik savunuculuk yapan pek çok kurum (ör. Autism Society, Autism Speaks, Tohum Otizm Vakfı vb.) salgın sürecinde başta eğitsel-davranışsal kaynaklar olmak üzere ailelere ve bireylere yardımcı olmak için çeşitli çalışmalar yapmakta ve destekler sağlamaktadır. Bu olağanüstü dönemde kurumların yaptıkları bu çalışmalar, her zamankinden daha fazla anlam kazanmakta; ilerleyen süreçlerde yapılacak çalışmalara zemin oluşturması ve yön vermesi, kurumların birbirlerinden haberdar olması, yapılan iş birliğinin boyutunu gözler önüne sermesi açısından ayrıca önem taşımaktadır. Gelecekte salgının farklı dalgalarının ortaya çıkması ve benzer durumların (örn; deprem, sel gibi doğal afetler vb.) yaşanabilmesi ile eğitimin kesintiye uğraması ihtimali göz önünde bulundurulduğunda OSB konusunda daha iyi stratejik planlara ihtiyaç olabileceği düşünülmektedir (Huremović, 2019). Bu nedenle, OSB ile doğrudan ilgilenen kurumların bu bireyler ve aileleri için yaptıkları çalışmaların ortaya konması bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu düşünceler ışığında hareketle bu araştırmanın genel amacı, COVID-19 salgınında Türkiye’de ve Dünya’da doğrudan OSB ile ilgilenen kurumların OSB topluluğu için ne tür çalışmalar yaptıklarının ortaya konmasıdır. Bu amaçla COVID-19 salgınında evde kalma sürecinde Türkiye’de ve Dünyada doğrudan OSB ile ilgilenen kurumların OSB olan bireyleri, ailelerini ve diğer bakım/hizmet sağlayıcıları bilgilendirmek ve desteklemek amacıyla gerçekleştirdikleri çalışmalarda aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmıştır:

1. Sunulan destek içerikleri nelerdir?
2. Kullanılan destek materyal ve ortamlar nelerdir?
3. Kurumlar arası iş birliği süreci nasıldır?

Yöntem

Araştırma Deseni

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden betimsel durum deseni kullanılmıştır (Yin, 1984). Durum çalışması; “niçin” ve “nasıl” sorularını temel alan araştırmacının

kontrol edemediği bir olgu veya olayı derinlemesine inceleme olanağı veren bir araştırma yöntemidir (Yıldırım ve Şimsek, 2016). Temel amaç güncel bir durumu özgün ortamı içerisinde keşfetmek, betimlemek ve yorumlamaktır (Yin, 1984). Betimsel durum çalışması ise bir müdahale ve olguyu ve içinde çıktığı gerçek hayat bağlamını betimlemek amacına odaklanmaktadır (Merriam, 1998; Yin, 1984). Bu doğrultuda Türkiye ve Dünya'daki OSB ile doğrudan ilgili olan kurumların güncel bir durum olan COVID-19 küresel salgınıyla mücadelede OSB'ye yönelik ne tür çalışmalar yaptıklarının ortaya konması ve betimlenmesi amaçlanmıştır.

Veri Toplama ve Analizi

Bu araştırmanın amacı doğrultusunda doküman incelemesi (Bowen, 2009) yoluyla veriler toplanarak analiz edilmiştir. Doküman incelemesi sürecinde dört aşamadan oluşan bir süreç izlenmiştir: İlk aşamada öncelikle Türkiye ve Dünya'da OSB ve COVID-19 hakkında kurum seçme için dahil edilme ve kapsam dışı bırakma ölçütleri oluşturulmuştur. Bu amaçla çalışma kapsamında incelenecek kurumlar için dahil edilme ölçütleri aşağıda yer almaktadır.

- OSB ve COVID-19 hakkında eğitsel ya da sağlık hizmetlerine yönelik bilgilendirici içerik ve materyal sunulması
- OSB olan birey ve ailelerine yönelik çevrimiçi ortamlarda sunulan eğitsel modüllerin yer alması
- OSB hak savunuculuğu yapan yerel ya da küresel anlamda öncü bir kurum olması

Kapsam dışı bırakılacak kurum ölçütleri ise şu şekildedir:

- Yalnızca COVID-19 hakkında sağlık hizmetlerine yönelik içerik sunulması
- COVID-19 hakkında toplumun genelini bilgilendirmeye yönelik çalışmalar yapılması
- Odak noktasının OSB yerine özel gereksinimli bireylere yönelik çalışmalar olması
- Bilgilendirici içerik yerine yalnızca haber ya da duyuru şeklinde bilgilendirmelerin yapılması
- Kurumların OSB ile ilgili sivil toplum örgütü ya da dernek olması

Bu kapsamda dahil edilme ölçütlerini karşılayan "Autism Awareness, Autism Speaks, Autism Society, Autistica, Center for Autism and Related Disorders (CARD), National Autism Center (NAC), National Autistic Society, Tohum Otizm Vakfı" olmak üzere toplam 8 kurum ayrıntılı incelenmek üzere belirlenmiştir. Bu inceleme sonucunda ölçütleri karşılamadığı için bu çalışmaya dahil edilemeyen Türkiye ve Dünya'da pek çok dernek ya da küçük çaplı kuruluş bulunmaktadır. Örneğin, Türkiye bağlamında ele alındığında Türkiye Otizm Meclisi, Otizm Dernekleri Federasyonu (ODFED) ve Otizmliler Destekleme Vakfı'nın (OBİDEV) OSB olan bireylerin COVID-19 sürecine ilişkin kısa bilgilendirme ya da duyuru niteliğinde notlar paylaştığı görülmüştür. Ayrıca OSB

ve COVID-19 bağlamında özel bilgilendirme yerine COVID-19 hakkında toplumu bilgilendirici genel açıklamalar yapmış olmaları gerekçesiyle bazı kurumlar (örn; Dünya Sağlık Örgütü (WHO), Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezi (CDC), Amerikan Psikiyatri Birliği-APA) kapsam dışında bırakılmıştır. İkinci aşamada, çalışma kapsamında yer alan kurumların Web sitelerinde yer alan biyografik yazılar, hayat hikayeleri, röportajlar, videolar, fotoğraflar, webinarlar, blog yazışmaları, çevrimiçi eğitim programları, haberler, raporlar, kılavuzlar, kitaplar, makaleler vb. tüm dokümanların içeriği birincil veri kaynağı olarak ayrıntılı incelenmiştir. Ek olarak ilgili bağlantılı link adresleri, Facebook, Instagram, Twitter gibi sosyal medya ortamlarındaki kurum paylaşımları da birincil veri kaynağını desteklemek amacıyla incelemeye dahil edilmiştir. Üçüncü aşamada, elde edilen tüm belgeler incelenmek üzere ilgili kurumlara ait dosyalar oluşturulmuştur. Araştırmacıların bulutta doküman depolayabilmelerini, dosya paylaşabilmelerini ve iş birliği içerisinde dokümanları düzenleyebilmelerini sağlaması amacıyla dosyalanan veriler Google Drive veri tabanında toplanarak bir veri kaynağı zinciri oluşturulmuştur. Son aşamada ise incelemeler sonunda çalışma kapsamında yer alan kurumlardan elde edilen veriler doküman analizi yoluyla çözümlenmiştir. Öncelikle web sitesindeki tüm içerikler yazılı hale getirilmiş ve metin üzerinde inceleme sonucunda kod ve temalar belirlenmiş ve tekrar okumalar yapılarak temalar üzerinde düzenlemeler yapılmıştır. Bu süreci araştırmacılar telekonferans yoluyla süreci birlikte yürütmüş, görüş farklılıkları olduğunda uzlaşma sağlamak koşuluyla birlikte tartışarak son kararı vermişlerdir. Elde edilen temalar ilgili şekiller aracılığıyla görselleştirilmiş ve bulgular bölümünde açıklanmıştır.

Geçerlik ve Güvenirlik

Nitel çalışmalarda geçerliliği sağlamanın yollarından biri verilerin ayrıntılı olarak rapor edilmesidir (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Bu bağlamda araştırmacının amacı doğrultusunda incelenen COVID-19 ve OSB hakkında kurum örnekleri detaylı bir şekilde incelenerek raporlanmış ve okuyucuların da kendi yorumlarını katabilecekleri nitelikte veri sağlanmıştır. Nitel çalışmalarda güvenirliliği sağlamak ve artırmak adına faydalanılan yaklaşımlardan bir diğeri de çeşitlemedir (Seggie vd., 2017; Oppermann, 2000; Yıldırım ve Şimşek, 2016). Bu çalışma bağlamında uzmanlığa ve deneyime sahip araştırmacılarla derinlemesine farklı bakış açılarına ulaşılmaya çalışılarak araştırmacı çeşitlemesi yapılmıştır.

Verilerin çözümlenmesi sürecinde veri ile düşünmek anlam bütünlüğünü sağlamak açısından son derece önemli bir konudur (Glesne, 2011). Aksi takdirde veriler arasındaki ilişkiler gözde kaçabilir ya da araştırmacının amacı doğrultusunda ilişkili olmayan temalar ortaya çıkabilir (Bryman, 2012; Seggie vd., 2017). Bu nedenle çözümlenme sürecinde araştırmacının amacını yansıtacak anlam bütünlüğünü sağlamak için ilişkili ve ilişkili olmayan temalar ve ortak kavram birliğinin oluşturulmasında telekonferans yoluyla bir araya gelinerek kod ve temalara birlikte karar verilmiştir. Ayrıca bağımsız bir uzman tarafından kodlama güvenirliliği de yapılmıştır.

Diğer nitel araştırma desenlerinde olduğu gibi durum çalışmalarında da veri toplama sürecinde araştırmacının rolü çok önemlidir. Bu çalışmada yer alan araştırmacılar çalışma konusu OSB ve/veya nitel araştırmalar üzerine farklı akademik çalışmaları olan araştırmacılarıdır. Araştırmacıların rolünün Türkiye ve Küresel bağlamda içsel bir bakış açısı sunmasının ve bulguların ilk kaynaktan sağlanarak çözümlenmesinin çalışmayı ayrıca güçlendirdiği düşünülmektedir. Ayrıca çalışmanın güvenilirliğini sağlamak için çalışma konusu hakkında doğrudan deneyimleri olan bağımsız bir okuyucunun araştırmacıların kullandığı yol ve yöntemi takip ederek çalışmanın bulgularını doğrulayabilmesi anlamına gelen denetleme tekniği (audit trail) kullanılmıştır.

Bulgular

COVID-19 sürecinde Türkiye’de ve Dünya’da OSB ile doğrudan ilgilenen kurumların OSB topluluğu için ne tür çalışmalar yaptıklarının ortaya konduğu bu çalışmada ölçütleri karşılayan sekiz kurumun çalışmaları incelenmiştir. OSB olan bireylere yönelik COVID-19 destekleri sunan kurumlara ilişkin bilgileri Şekil 2’de yer almaktadır.

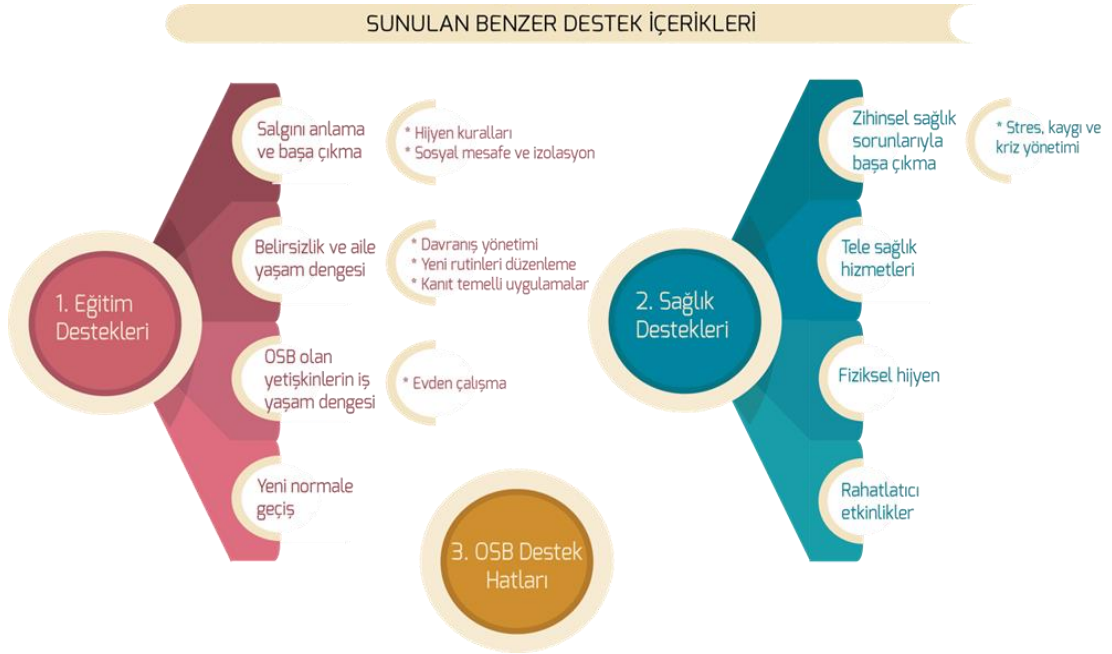
Şekil 2. Araştırmada incelenen kurumlar

Şekil 2’de görüldüğü gibi OSB olan bireyleri COVID-19 salgınında desteklemeye yönelik içerikler paylaşan kurumların tamamı doğrudan küresel otizm topluluğuna yönelik hizmet veren kurumlardır. Her kuruma ait inceleme raporları (ham veriler) analiz edildiğinde (1) COVID-19 sürecine ilişkin destekler, (2) kullanılan destek materyal ve ortam ile (3) kurumlar arası iş birliği ana temaları ortaya çıkmıştır. Her kurumun bu ana temaları, yapmış oldukları çalışmalar doğrultusunda alt temalar ve kodlar boyutunda farklılaşabilmektedir. İzleyen bölümde kurumların hazırlamış olduğu destek içeriklerden ortak ve farklı olan destekler ile kurumların kullandıkları destek

materyal türü ve ortamı ile hangi kurumlarla iş birliği yapıldığına ilişkin bulgular yer almaktadır.

Sunulan Benzer Destek İçerikleri

İncelenen kurumların sundukları destek içerikler incelendiğinde, özellikle eğitim ve sağlık alanında benzer içerikler paylaştıkları görülmüştür. Bunun yanı sıra her kurum OSB olan birey ve aileleriyle iletişim kurmak ve onlara çeşitli alanlarda destek sunmak üzere çevrimiçi platformlar üzerinden destek hatları oluşturmuştur. Kurumlar tarafından sunulan benzer destek içerikleri yer almaktadır.

Şekil 3. Kurumların sunduğu benzer destek içerikleri

Şekil 3'te görüldüğü gibi sunulan destek içerikler eğitim, sağlık ve destek hatları olmak üzere üç ana temada benzerlik göstermektedir. Eğitim içerikleri; salgınla başa çıkma, belirsizlik ve aile yaşam dengesi, OSB olan yetişkinlerin iş yaşam dengesi ve yeni normale geçiş olmak üzere dört alt temada toplanmıştır. Eğitim içeriklerinde tüm kurumlar COVID-19 salgınından korunmaya yönelik hijyen kuralları, sosyal mesafe, evde izolasyon süreci gibi temel kuralları çeşitli görsel anlatılar içeren kaynaklarla sunmuşlardır. Belirsizlik sürecinin OSB olan bireyler için olası etkilerini göz önünde bulundurarak belirsizlikle başa çıkmada kanıt temelli uygulamalara dayalı davranış yönetimi ve yeni rutinler oluşturma gibi konularda içerikler hazırlamışlardır. OSB olan bireylerin istihdamında ise evden çalışma düzeni, yeni çalışma rutinlerinin nasıl oluşturulabileceğine ilişkin içerikler yine tüm kurumlarda yer almaktadır. Bunların yanı sıra "yeni normal" olarak adlandırılan sürecin neler getireceği, yeni normale nasıl hazırlanılacağı ele alınmıştır.

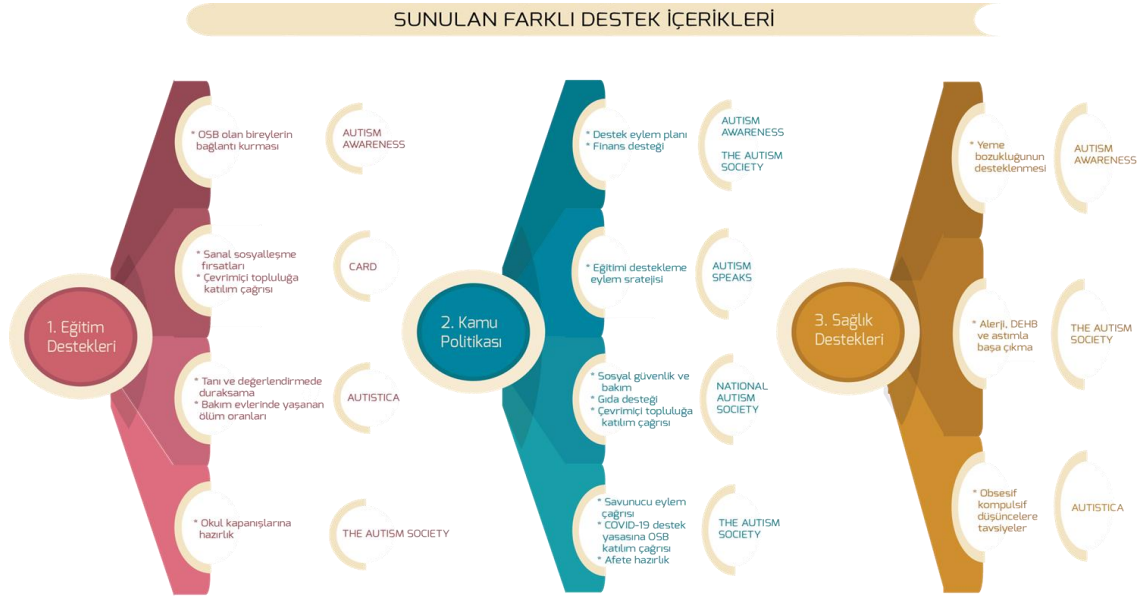
Sağlık alanında sunulan desteklere bakıldığında yoğun olarak salgının yarattığı stresi, kaygıyı ve kriz dönemini yönetmeye yardımcı olmak üzere hazırlanan zihinsel sağlık destekleri göze çarpmaktadır. Hem zihinsel sağlığı güçlendirmek hem de evde yeni rutinler oluşturmada destek olmak adına çeşitli rahatlatıcı etkinlikler de erişilebilir olarak sunulmuş, kişisel tercihlere göre kullanılabilir sanat, müzik, gezi gibi alanlarda rahatlatıcı uygulamaların bağlantıları paylaşılmıştır. Ayrıca tele sağlık uygulamaları gereksinim duyulan sağlık hizmetlerine erişimde aktif hale getirilmiştir. Yine salgından korunma ve yeni normale geçişte kalıcı davranış değişiklikleri sağlamak amacıyla hem beden hem de çevre bağlamında fiziksel hijyene yönelik içerikler hazırlanmıştır.

OSB olan bireyler ve aileleriyle etkin ve sürekli iletişim kurmak, her an ulaşılabilir olmak adına OSB destek hatları kurulmuştur. Bunlar bazı kurumlarda Otizm Destek Hattı, Yaşam ve Kriz Destek Hattı, Otizm Öğrenme Hattı gibi farklı isimlerle salgın sürecine özel geliştirilirken, bazı kurumlarda hali hazırda var olan web sayfasının canlı sohbet hattı ya da sosyal medya hesaplarının sohbet kanalları kullanılmaktadır.

Sunulan Farklı Destek İçerikleri

İncelenen kurumlardan bazıları eğitim, sağlık ve kamu politikaları alanlarında diğer kurumlardan farklı içerikler de geliştirmişlerdir. Şekil 4'te görüldüğü gibi eğitim alanında Autism Awareness OSB olan bireylerin birbirleriyle bağlantı kurmasına ilişkin içerikler hazırlanmış, kendi aralarında iletişim kurmalarını sağlayacak ipuçları ve çevrimiçi platform sunmuştur. CARD salgın sürecinde eve kapanan OSB olan bireyler için sanal tiyatro dersleri, müzikal tiyatrolar, yaşam becerileri atölyeleri, sanal gezi için ise doğa parkurları gibi sanal sosyalleşme fırsatları sunmaktadır. Bunun yanı sıra CARD çevrimiçi topluluğa katılım çağrısında bulunan, bunun için bilgilendirmeler, haberler ve reklamlar hazırlayan tek kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Autistica ise OSB olan bireylere yönelik en önemli konulardan biri olan salgın sürecinde tanı ve değerlendirmelerin duraksaması üzerinde durmuş, bu süreçte tanı ve değerlendirme işlemleri için neler yapılabileceği hakkında çeşitli bilgiler paylaşmıştır. Ayrıca bakım evlerinde yaşanan OSB olan bireylerin ölüm oranlarındaki artışa dikkat çekerek buna yönelik bilgiler sunmuştur.

Salgın sürecinde aniden alınan bir kararla kapanan okullar, OSB olan bireylerin bir anda rutinlerinin değişmesi ve bütün günlerini evde geçirmeye başlamalarıyla sonuçlanması üzerine Autism Society ise aileleri okulların kapanış sürecine hazırlayacak destek içerikler paylaşmıştır. Okulların kapanma süreci, okulda yarım kalan eğitimin kaldığı yerden evde aileler tarafından nasıl sürdürülebileceğine ilişkin destek içerikler sunulmuştur.

Şekil 4. Kurumların sunduğu farklı destek içerikleri

Kullanılan Destek Materyal ve Ortamlar

Çalışma kapsamında incelenen kurumların COVID-19 destek içeriklerini sunmada kullandıkları çeşitli çevrimiçi ortam ve materyaller bulunmaktadır. Bu destek materyal ve ortamlar Şekil 5'te özetlenmiştir.

Şekil 5. Kurumların kullandıkları destek materyal ve ortamlar

Şekil 5 incelendiğinde kurumların destek materyal ve ortam olarak görsel anlatılar, elektronik metin kaynakları, çevrimiçi iletişim platformları, web seminerleri ve sosyal medya paylaşımlarından yararlandığı görülmektedir. Görsel anlatılarda sıklıkla sosyal öykülere ve çizelgelere yer verildiği, içeriklerin mümkün olduğunca görsellerle

desteklenerek hazırlandığı dikkat çekmektedir. OSB hakkında tanıtım ve farkındalık amaçlı hazırlanan videoların yanı sıra çeşitli eğitim içeriklerine ilişkin uzman anlatımlı kısa ve uzun videolar ve animasyonlar da kullanılan materyaller arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra kayıt olunarak katılım gösterilen canlı yayın formatında web seminerleri düzenlenmiş, canlı yayın bittikten sonra bu seminerler kaydedilerek her an erişilebilir durumda paylaşılmıştır. Diğer kurumlardan farklı olarak Autism Awareness karikatür öykülere, National Autistic Society animasyonlara, Autism Society ise çizgi romanlara yer vermiştir.

Kurumlar destek içeriklerinin büyük bir bölümünde raporlar, kılavuzlar, haber bültenleri, kit ve kitapçıklar, destek modüller, e-kitaplar ve yasal mevzuatlardan yararlanmış, web sayfalarında bloglar açarak bilgi paylaşımlarını etkileşimli şekilde açılan bloglar aracılığıyla sürdürmüşlerdir. NAC destek içeriklerinin sunumunda söz edilen elektronik metin kaynaklarından kılavuzlar ve haber bültenleri gibi sınırlı materyal ve ortamlar kullanılmıştır.

Görsel anlatılar, web seminerleri ve elektronik metin kaynaklarının yanı sıra iletişim ve destek hattı kullanımı için telefon, canlı sohbet, e-posta gibi çevrimiçi iletişim platformlarının kullanıldığı görülmektedir. Benzer şekilde hem iletişim hem de içerik paylaşımı için kurumlar kendi sosyal medya hesaplarını da aktif şekilde kullanmaktadır. Kurum bazlı incelendiğinde en çeşitli destek materyal ve ortam kullanımının Autism Society, National Autistic Society, Autism Awareness ve Autism Speaks kurumlarında olduğu görülmektedir. Tohum Otizm Vakfı ise MEB ile iş birliği yaparak EBA videolarını paylaşmış, COVID-19 ile ilgili kit, kitapçık ve mobil uygulamalar kullanmıştır.

Kurumlar Arası İş Birliği

Çalışmada incelenen kurumlar kendi web sayfalarında farklı kurumlara ait bağlantılar ve materyaller de paylaşmışlardır. Kurumların iş birliği yaptığı kurumlar Şekil 6'da yer almaktadır.

Şekil 6. İncelenen kurumların destek içeriklerinden yararlandığı diğer kurumlar

İncelenen kurumlar sağlık boyutuyla ilgili içerik sunumunda salgın ve salgından korunma hakkında büyük oranda WHO, CDC ve UNICEF sayfalarındaki bilgilerden yararlanmışlardır. Bunu yanı sıra APA, NHS, IRS, CMS, NICE ve Careers UK yine salgının sağlık boyutuyla ilgili içerik sunumunda destek alınan kurumlar arasındadır. Eğitim içeriklerinde NPDC, Autism Europe, Autism Resource Centre, IPSEA, ACL, Stage Learning, SAMHSA, GoNoodle, Pinterest, Scouts, educatingalllearners (EALA) ve MEB öne çıkan kurumlar olmuştur. Kamu politikaları içeriklerinde ise aşevleri ve gıda desteği seçeneklerine ilişkin paylaşılan bilgilerde Feeding America ve Food Pantries destek sunan büyük çaplı kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer kurumlarla en fazla iş birliği yapan kurumlar National Autistic Society ve Autism Society'dir. Ayrıca diğer iş birliği yapılan kurumlar arasında WHO, CDC ve UNICEF'in birden fazla kurumun sayfasında kaynak olarak gösterilmesiyle öne çıkan kurumlar olduğu söylenebilir.

Tartışma ve Sonuç

OSB olan bireylere yönelik doğrudan COVID-19 çalışmaları yürüten kurumların yapmış olduğu desteklerin incelendiği bu araştırmanın sonuçlarına göre çalışma kapsamında ele alınan sekiz kurumun OSB olan bireyler, aileler, yetişkinler ve uzmanlar da dahil olmak üzere OSB ile ilgilenen topluluklara yönelik pek çok farklı çalışma yürüttükleri görülmektedir. Yapılan çalışmalar incelendiğinde elde edilen ana temalar destekleyici bilgiler, kullanılan destek materyal ve ortam ile kurumlar arası iş birliği açısından üç farklı biçimde ele alınmış olup bu bağlamda kurumların yaptıkları çalışmaların birbirine benzer ve farklı yönlerine ilişkin bulgular ortaya konmuştur.

Kurumların sunduğu destek içerikleri incelendiğinde; koronavirüsü anlama ve korunma yolları, aile içi kriz ve baş etme, rutinlerde değişiklikler, davranış ve zihinsel sağlık sorunları ve bu sorunlarla başa çıkma yolları tüm kurumların öncelikli odak noktası olmuştur. Kurumların öncelikle ve ivedilikle bu konulara odaklanmalarının nedenleri üç şekilde açıklanabilir: Birincisi; COVID-19 kısıtlamasıyla beraber, ev ortamı aile üyeleri için tek yaşanan bağlam haline gelmiştir (degli Espinosa vd., 2020). Bu noktada ev ortamında yeni rutinler/etkinlikler oluşturmak gerekmiştir. Ancak ebeveynlerin önemli olmayan eşyaların sınırlı teslimatları nedeniyle OSB olan çocuklarının kardeşleriyle vakit geçirmelerini sağlamak ve yeni ilgi alanları oluşturmak için gerekli oyuncaklar veya ürünler tedarik etmekte ve yeni düzenlemeleri nasıl yapabilecekleri konusunda zorlandıkları belirtilmektedir (degli Espinosa vd., 2020). Bu nedenle, ailelerin evdeki sınırlı ortam ve materyaller nedeniyle yeni rutinler oluşturmak için yeterli olamadıkları ve OSB olan çocukların rutinlerinin bozulması sonucunda ortaya çıkan stres, kaygı ile başa çıkmada zorlandıkları söylenebilmektedir. İkincisi; COVID-19 salgını, tüm dünyada ailelerin hayatlarını olağanüstü bir şekilde etkilemiş olmakla birlikte özellikle OSB olan çocuklarla yaşayan aileler, uygulamalı davranış analizi gibi hizmet sağlayıcılarından ve bireysel sunulan desteklerden aniden yoksun kalmışlar ve çocuklarının eğitimi ciddi bir sorun haline gelmiştir (Tarbox vd., 2020). Bu süreçte uzaktan evde eğitimleri sürdürmek OSB olan çocuklar ve aileleri için oldukça zorlayıcı ve yıkıcı olabilmektedir. Bu ani değişiklik, ebeveynlerin kendilerini eş zamanlı olarak

ebeveyn, özel eğitim öğretmeni ve bireysel yardımcı olarak rollere bürünme, diğer çocuklara bakım sağlama ve evden çalışma sorumluluklarını yerine getirme gibi ek sorumluluklar da yüklemiştir. Bu süreçte ailelerin çocuklarının ihtiyaç duyduğu gelişim alanlarındaki beceri ve davranışların kazandırılması ve problem davranışların azaltılması için özel eğitim uzmanının yol göstericiliğine ihtiyaç duyduğu bir gerçektir. Üçüncüsü, OSB olan çocuklar ve ailelerinin yaşadıkları stres durumlarıyla ilgilidir. Ebeveyn stresinin, çocuktaki yetersizlik ya da bozukluk türüyle ilişkili olduğu belirtilmektedir (Gupta, 2007). OSB olan çocukların annelerinde diğer gelişimsel yetersizliği olan çocukların (Abbeduto et al., 2004; White ve Hastings, 2004) ya da normal gelişim gösteren çocukların (Baker Ericzén vd., 2005; Yamada vd., 2007) anneleri ile karşılaştırıldığında daha yüksek düzeyde stresli oldukları araştırma bulgularıyla desteklenmektedir. Ebeveynlerin yanı sıra OSB olan bireylerin de normal gelişim gösteren bireylerden daha stresli oldukları ve intihara meyilli oldukları bilinmektedir (Bishop-Fitzpatrick vd., 2017; Cooper vd., 2017). OSB olan yetişkinlerin sosyal olarak izole ve yalnız olmanın etkilerini acı verici bir şekilde hissettiklerini ve bunun zihinsel sağlıkları ve intihar düşünceleri riski üzerinde gerçek bir etkisi olduğu ifade edilmektedir (Hedley vd., 2018; Pelton vd., 2020). Salgının şu anki OSB olan yetişkinlerin ruh sağlığı üzerindeki etkileri konusu gerçekten endişe verici bir durum olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla kurumların bu noktada ailelerin ihtiyaç çağrılarına hızlı bir şekilde yanıt verici olduklarının sevindirici olduğu söylenebilir. Ancak bu çerçevede tartışılması gereken önemli noktalardan bir diğeri, yapılan destek içeriklerin yoğunlukla bilgilendirici nitelikte hazırlanmış olmasıdır. Aileleri ve bireyleri bilgilendirmek oldukça önemlidir ancak bilgilendirici içeriklerin aileler tarafından uygulamaya dökülmesi zorlayıcı olabilmektedir. Bu noktada uygulamalı aile eğitimlerine yönelik destek hizmeti sunmak son derece önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Durumun ani ve hızla gelişmesiyle birlikte uygulamalı bir sürecin planlanamamış olabileceği tahmin edilmekle birlikte yeni normale geçiş sürecinde özellikle bu konuya daha fazla önem verilmesi gerektiğinin altı çizilmelidir.

OSB olan yetişkinler ve istihdam sürecine yönelik yapılan bilgi verici çalışmalar özellikle dikkate değer bulunmaktadır. Bu süreçte her yetişkin birey gibi OSB olan bireylerin de istihdam kaygıları bulunabilmektedir. OSB olan bireyler okul yaşantısı bittikten sonra bu kaygıyla baş etmekte zorlanmaktadır. Özellikle salgının da getirdiği ek zorluklara istihdam konusu da eklenince yaşadıkları stres katlanarak artmaktadır. Bu süreçle başa çıkmada neler yapılabileceği üzerinde bilgilendirici desteklere ihtiyaç duyulmaktadır. COVID-19 salgının OSB olan yetişkinlere sunduğu ve çeşitli bakış açılarını içeren zorlukları ve fırsatları tanımlamak ve tartışmak gerekmektedir (Cassidy vd., 2020). Özellikle bu sorunu yaşayan bireyler için kurumların; OSB'ye özgü sorunlar tespit ederek bu bireylere uygun iş yerleri ve olanakları konusunda daha fazla bilgilendirme ve destekleyici düzenlemeler yapmaları, iş birliği ile istihdam projeleri gerçekleştirmeleri, OSB olan bireylerin de çalışma hayatına ve toplumsal yaşama katılmalarında büyük yarar sağlayacaktır.

Yeni normale geçiş ise özellikle şu anda gündem olan konulardan bir diğeridir. Yeni normal olarak adlandırılan bu değişiklikler tüm dünyada kademeli olarak uygulanmaya başlanmıştır. Özellikle yeni normale geçiş süreci hepimiz için yeni bir

durumdur. Bu bağlamda OSB olan bireylerin yeni normale nasıl hazırlanacağı konusu gündeme gelmektedir. Evde kalma sürecinde yapılması gerekenler ve yeni normale geçişte ev dışı ortamlarda yapılması gerekenler ile OSB olan bireylere yeni görev ve sorumluluklar düşmektedir. Bazı çocuklar, yeni ortam kurulmuş olsa bile, bu kurallara uymak artık işe yaramayacak şekilde salgın öncesi kurallarına uymaya devam edebilir. Bu durum OSB olan bazı bireyler için yeni günlük yaşamlarında zorlu davranışlar şeklinde kendini gösterebilir. Bu bireylerin günlük çektiği kuralların öğretiminde; öğrenmenin nerede gerçekleşmesi gerektiği, onlara kimin öğreteceği, gün boyunca hangi olayların gerçekleşmesi gerektiği, bu şeyleri nasıl yapmaları gerektiği ve nasıl hissetmeleri gerektiği açıkça belirtilmelidir (Tarbox vd., 2020).

Onların bu süreci daha rahat atlatabilmelerini sağlamak için ise özellikle ebeveynlere büyük iş düşmektedir. Bireyleri bu yeni yaşam deneyimlerine hazırlamak için evde sürdürülecek hazırlık aşamaları ebeveynlere mutlaka zor, karmaşık, yorucu olacak ve ek yükler getirecektir. Bu noktada kurumların desteğine ihtiyaç duymaları muhtemeldir. Ancak her ne kadar yeni normale geçiş süreci başlamış olsa da artık bugünlerin tekrar yaşanabilme ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. İleriki yıllarda Türkiye ve diğer ülkelerin salgın ya da doğal afetler yaşama ihtimalleri söz konusu olabilir. Bu nedenle gelecekte salgın, doğal afetler gibi olağan dışı durumlarda ve sonrasında neler yapılması gerektiğine ilişkin şimdiden yapılacak bilgilendirmeler, yaşanması olası durumlar için hazırlıklı ve planlı olunmasını sağlayacaktır. Ani ve hızlı bir şekilde planlanan ve ücretsiz erişilebilir olan bazı uzaktan katılım seçeneklerinin salgından sonra da kullanılabilir olmasını sağlamak için çalışmalar sürdürülmelidir.

Öte yandan kurumların sunduğu destek içerikleri incelendiğinde kurumlar arası bazı farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin, OSB olan çocukları değerlendirme sürecinin gecikmesinin aileye olan etkileri konusu son derece önemli bir konudur. Tüm özel gereksinim gruplarında olduğu gibi OSB için en önemli aşama erken tanıdır. Erken tanıyı sağlayan birinci basamak hekimler arasında pediatristler ve pediatrik nörologlar tarafından gerçekleştirilen (Baird vd., 2001) tıbbi değerlendirme salgın sürecinde aksamakta buna bağlı olarak kurumlarda eğitsel değerlendirme süreçleri de yapılamamaktadır. Değerlendirmede meydana gelen duraksama özellikle erken müdahalenin de gecikmesine neden olmaktadır. Oysaki müdahaleye erken başlanması ile çocukta var olan performansının daha iyi kullanılabildiği, bu çocukların normal eğitim kurumlarına daha iyi uyum gösterdiği; tam tersine müdahalenin geciktiği durumlarda bu açıdan önemli güçlükler yaşandığı aktarılmaktadır (Kandasamy, 2018; Ünal ve Pehlivan Türk 2004; Zwaigenbaum vd., 2015). Erken çocukluk müdahalelerinin, yalnız çocukların bireysel gelişimlerini desteklemekle kalmayıp, aynı zamanda ailelerin yeterliliklerini artırmak ve aileler ile çocukların sosyal katılımını teşvik etmek amacıyla pek çok hizmetin ve desteğin sağlandığı bir süreci de kapsadığı düşünüldüğünde, değerlendirme sürecinin geciktirilmesi sadece eğitime başlamanın gecikeceği değil, terapiler, sağlık, sosyal hizmet, danışmanlık vb. çeşitli hizmetlerin de aksayabileceğini akla getirmektedir (Bakkaloğlu, 2020; WHO ve UNICEF, 2012). Dolayısıyla, değişen koşullarda kurumsal müdahale desteği alamayan OSB olan çocuk ve ailelerin daha yüksek düzeyde strese sahip olmaları beklenmektedir (Altable vd., 2020). Bu nedenle, ailelere uzaktan bilgi

aktarımı son derece önemlidir. Bu noktada gelişen teknoloji ile birlikte gelecekte uzaktan değerlendirme süreçlerinin geliştirilmesine yönelik çalışmaların hız kazanması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Kurumlar arası farklılaşan konulardan bir diğeri de OSB ve ek tanı ve bozukluklarla ilgilidir. Obsesif kompulsif düşünceler, alerji, DEHB ve Astım, yeme bozuklukları konuları dikkate değer bulunmaktadır. Alanyazın incelendiğinde OSB olan bireylerde genel popülasyona göre dikkat eksikliği ve hiperaktivite (Hendriksen ve Vles, 2008; Simonoff vd., 2008), obsesif kompulsif bozukluk (Bejerot, 2007; Hendriksen ve Vles, 2008), yeme bozukluğu (Dell'Osso vd., 2018; Huke vd., 2013) gibi sorunlar ve bozukluklarla karşılaşılabildiği belirtilmektedir. Yukarıda sözü edilen bu ek bozuklukların salgın sürecinden bireyin ve ailesinin etkilenmesi olası ek zorluklar getirebileceği tahmin edilmektedir. Bu ek zorluklara salgının ne kadar süreceğinin bilinmezliğin yaratmış olduğu kaygı, marketlerde rafların boşalması, istenen marka ürünlere erişimin yalnız stoktakilerle sınırlı olması ya da istenen ürüne alternatif başka ürünlerin verilmesi gibi nedenler örnek olarak verilebilir. Stankovic ve diğerleri (2020) tarafından yapılan çalışmada OSB olan çocukların aynı şeyi yemede ısrarcı olma ya da aşırı seçici olma gibi bazı zorluklar karşısında ailelerin kaygı duydukları belirtilmiştir. Ailelerin bu zorluklar konusunda işbirlikçi bir uzman desteğine ihtiyaç duyabileceği düşünülmektedir.

Ailelerin sıklıkla endişe duydukları alanlardan bir diğeri de sosyalleşme ile ilgilidir (Gray, 2002; Havighurst vd., 2010). Bu süreçte bireylerin sosyalleşme biçiminin de değişmek zorunda kaldığı (Wright vd., 2020) düşünüldüğünde sosyal etkileşim ve iletişimde güçlükler yaşayan OSB olan bireyler için (Hattier ve Matson, 2012; Lin vd., 2019) uzaktan sosyal ilişkiler kurmanın oldukça zor olabileceği tahmin edilebilmektedir. Hatta salgın sürecinde evde kalmayla birlikte edinilen bazı becerilerin gerilemesine ya da duraksamasına neden olabileceği düşünülmektedir. Bu durum ailelerin en büyük endişeleri arasında yer almaktadır (Stankovic vd., 2020). Bu noktada CARD tarafından OSB olan bireyler için uzaktan sosyalleşme adına yapılan sanal etkinlikler tiyatro, müze, park gezileri gibi birtakım etkinliklerin planlanmış olması sevindirici bir gelişmedir ancak yeterli değildir. Bu nedenle spektruma özgü bu durumun daha yoğun biçimde ele alınması önemlidir.

Finansman sağlayan yasa ve acil durum kamu politika çalışmaları ise nadiren dikkate alınan konular arasındadır. Bazı kurumlar eylem stratejileri ile çağrıda bulunmuşlardır. Salgın sırasında OSB olan bireyler için sosyal güvenlik ve bakım hizmetleri, yaşam tarzını desteklemek üzere sigorta, gıda, konut gibi konularda ilgili kaynakları toparlayarak erişilebilir hale getirmek üzere acil durum çalışmalarının yapılmasının bir gereklilik olduğu söylenebilir. Bu noktada OSB olan bireylerin ve ailelerinin artan ihtiyaçlarını ve çeşitlenen taleplerini karşılamak üzere sosyal politikaların daha bütüncül ele alınması ve bu alanda kamu hizmetlerinin geliştirilmesi amacıyla ilgili kurum çabaları ve savunuculuk çalışmaları bu alandaki gelişmelere ivme kazandırabilir. Örneğin, Türkiye'de Otizm Eylem Planı OEP (2016-2019) ile OSB olan bireyler ve ailelerinin haklara erişiminin sağlanması ve yaşam şartlarının iyileştirilmesi yönünde hedefler belirlenerek sorumlu kamu kurumlarının yükümlülüklerini ortaya

konmuştur. Salgın sonrasında OSB olan bireyler için yeni bir eylem planı tasarlanmasının bir gereklilik olduğu düşünülmektedir.

Kullanılan destek materyal ve ortam incelendiğinde, OSB olan çocuklara koronavirüsü anlama, korunma yolları, rutinler vb. konularda yardımcı olmak amacıyla görsel anlatılar kullanılmış ve görsel anlatılar kapsamında ise en sık sosyal öykülerden yararlandığı dikkat çekmektedir. Bu konuda Carol Gray tarafından hazırlanan sosyal öykülerle birlikte çizelgeler pek çok kurumun sayfasında ailelere ücretsiz bir şekilde sunulmuştur. Sosyal öykülerin OSB olan bireylere içinde bulunduğu sosyal durumu anlatmak ve duruma uygun şekilde tepki vermelerini kolaylaştırmak için hazırlanan yardımcı bir görsel destek olması (Gray ve Garand, 1993; Sani-Bozkurt vd., 2017; Smith vd., 2020), çizelgelerin ise rutin değişiklikleri planlamak ve bir etkinlikten diğer etkinliğe geçişi kolaylaştırmakta etkili olarak kullanılması (Banda ve Grimmett, 2008; Flores vd., 2012), sosyal öyküler ve çizelgelerin kanıt temelli uygulamalar arasında yer alması (NCAEP, 2020) kurumların bu destek materyallerini özellikle tercih etme nedenleri olarak açıklanabilir. Bir kurumda sosyal öyküleri ve çizelgeleri destek materyali olarak paylaşmanın yanı sıra bu uygulamaların nasıl kullanılacağına değinilmiş olması da önemlidir. Her iki uygulamanın da kendine özgü yönleri bulunmakta ve bu uygulama şeklinin ailelere anlatılması gerekmektedir. Sosyal öyküler ve çizelgeler dışında tüm kurumlarda uzman anlatımlı videolar ya da elektronik metin kaynakları kullanılarak OSB olan birey ve ailelerin yararlanmaları sağlanmıştır. Bu paylaşımlar hem bilgilendirme hem de farkındalık yaratma amacına hizmet etmektedir. Ek olarak çeşitli konularda web seminerlerinin ücretsiz olarak düzenlenmesi ve bu paylaşımların özellikle sosyal medya üzerinden yapılıyor olması da bilginin yayılmasını ve paylaşılmasını artırıcı bir faktör olarak değerlendirilebilir. Özellikle, çoğu kurum OSB olan yetişkin ve çocuklarla yaşayan ailelerin sıkıntılarına, sorunlarına yardımcı olmak adına telefonla, e-posta ile ya da canlı sohbet ile destek oluşturarak farklı yollardan ailelere ulaşmayı amaçlamışlardır. Stankovic ve diğerleri (2020) tarafından yapılan bir araştırmada “Şu anda bir salgın ve acil durum sırasında çocuğunuza nasıl davranılacağı hakkında nasıl bilgi almak istiyorsunuz?” sorusuna ebeveynlerin %43,5'i çevrimiçi yardım arayarak şeklinde yanıt verirken diğer seçenekler okul personelinden, sağlık uzmanlarından, bir çocuk psikiyatrisinden, çocuk doktorundan yardım aldıklarını belirtmiştir. Bu noktada, bu seçimlerin her ailenin bilgi ve iletişim teknolojilerine erişim ve kullanım olanaklarının aynı şekilde olmaması ile ilgili olabileceği düşünülebilir. Her hane halkının bilgisayar, ağ, cep telefonu, tablet gibi teknolojik fırsatları, gelir, eğitim, yaş vb. durumları farklı olabileceğinden bu teknolojileri kullanma yetkinlik ve becerileri farklılaşmaktadır (van Deursen ve van Dijk, 2010; van Dijk, 2006). Böyle bir dönemde bilgisayar gibi teknolojik araçlara ek olarak internet erişimi aranmaksızın birçok kişinin evinde var olduğu düşünülen televizyon gibi farklı kitle iletişim araçları üzerinden de bilgi paylaşımı planlanabilir. Düzenlemeler planlanırken toplumun en yoksul kesiminde yer alan ve olanakları kısıtlı ağır OSB olan bireyler ve ailelerinin gereksinimleri de mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır (TİHEK, 2020).

Salgın sürecinde kullanılan destek materyal ve ortam ile ilgili olarak Autism Awareness kurumu bilgiyi sunmada farklı erişim seçenekleri ile ön plana çıkmaktadır. Kurumda

aynı içeriğin hem video hem ses dosyası hem de elektronik metin kaynağı olarak hazırlanmış olması dikkat çekmektedir. İçerikleri seçeneklerle sunan bu esnek yapı bilgiye erişimde farklı tercihleri olan bireyler için teşvik edici olabilir. CARD ise ailelere daha kolay ulaşmak için her kurum personelinin sosyal medya üzerinden kendini tanıtıcı içerikler paylaşmasını sağlamış ve ailelerin kendilerine yardım sağlayacak kişilerden haberdar olması için çağrıda bulunmuştur. Sosyal medya üzerinden yapılan bu çağrı ailelerin bu süreçte yalnız olmadıklarını gösteren bir durum olarak nitelendirilebilir.

Özellikle küçük yaş OSB olan çocuklar için koronavirüse yönelik Autism Awareness kurumunun karikatür öyküler, National Autistic Society kurumunun ise çizgi roman sohbetleri ile animasyon anlatılarının tercih ettiği göze çarpmaktadır. Alanyazında animasyonların OSB olan çocukların öğrenmelerini kolaylaştırdığına dair araştırma bulguları bulunmaktadır (Ho vd., 2019; Holmgaard vd., 2013; Parette vd., 2011; Walsh ve Barry, 2008). Küçük yaş grubuna uygun çocuk dostu olarak hazırlanan animasyonlar, OSB olan çocukları motive ederek onların taklit etme becerilerini destekleyecek, öğrenme süreçlerine katkı sağlayacaktır.

Kurumlar arası iş birliği incelendiğinde, yaşanan belirsizlik sürecinde OSB olan bireye sahip ailelerin ve OSB olan bireylerin artan ihtiyaçlarını ve çeşitlenen taleplerini karşılamak, eğitim gereksinimlerini desteklemek, yaşam kalitelerini artırmak, bakım hizmetlerinin devamlılığını sağlamak ve daha sıralanabilecek pek çok ihtiyaç kamu kurumları ile sivil toplum kuruluşlarının birlikte çalışmalarını gerekli kılmıştır. Bu süreçte çalışma kapsamında ele alınan kurumların sağlık ve eğitim alanında ilgili kurumlarla yaptığı iş birliklerinin yanı sıra doğrudan OSB'ye yönelik çalışmalar yapan kurumların da birbirleriyle iş birliği yapmış olmaları oldukça sevindirici bulunmaktadır. Bu durum bizlere kurumların ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamak üzere ivedilikle taşın altına elini koyduklarını, yetişemedikleri durumda ise birbirlerine destek eli uzatmalarını göstermesi açısından önemlidir.

İş birliğine ulusal anlamda baktığımızda ise Tohum Otizm Vakfı'nın MEB ile yapmış olduğu tek bir iş birliği karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'de bu alanda iki önemli kurumun iş birliği yapması, her ne kadar sevindirici bir durum olarak değerlendirilse de maalesef yeterli görünmemektedir. Nitekim, OSB olan bireylerin sunulan hizmetlerden diğer bireylerle eşit olarak yararlanmasını sağlamak ve bağımsız biçimde toplumsal yaşamın her alanına katılımlarını kolaylaştırmak amacıyla hazırlanmış OEP'nde (2016-2019) belirlenmiş olan altı öncelikli alanın başında kurumlar arası iş birliği gelmekte ve bu eylem planında OSB olan bireylere yönelik sağlık, eğitim ve destek hizmetlerinin sürekliliğinin sağlanması için kurumlar arası işbirliğinin güçlendirilmesi özellikle vurgulanmaktadır (OEP, 2016). Bu anlamda Türkiye'de de özellikle olağanüstü dönemlerde OSB ile doğrudan ilgili kurumların birbirleriyle iletişim kurma, iş birliğinde bulunma beklentisi her zamankinden daha fazla önem kazanmaktadır.

Gerek eğitim ve sağlık destekleri gerek kamu politikaların geliştirilmesine yönelik ortaya çıkan ihtiyaçlar bireyleri, toplumu ve kurumları paylaşma ve iş birliği yapma noktasında bir araya getirdiği ve her ne kadar sınırlı sayıda da olsa dayanışmanın

güzel bir örneğini sergiledikleri söylenebilir. Yapılan inceleme sonucu, dünyada farklı kurum ve kurumlarda görev yapan farklı disiplin alanlarında uzmanların etkileşimi ve iş birliği ile özenle yürütülmesi için kritik bir adım atılmış olduğunu görmek, yaşanabilecek olası benzer küresel bir salgın ya da afetle baş etmek üzere daha hızlı ortak paydada buluşulabileceğine ilişkin umut vaat etmesi açısından sevindirici bir durum olarak değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak; tüm dünyada kurumların yapmış oldukları çalışmalar incelendiğinde kurumların salgın sürecinde büyük bir hızla ihtiyaçlara yanıt verir şekilde kayda değer çalışmalar yaptıkları görülmüştür. OSB olan bireyler ile doğrudan etkileşimi olan uzmanların ya da kurum sahiplerinin çeşitli materyaller geliştirerek ücretsiz olarak bu bilgileri paylaştıkları dikkat çekmektedir. Bu süreçte sıklıkla bilgilendirici çalışmalar yapılmış olup nadiren uygulamaya dönük çalışmalar yürütülmüştür. Türkiye’de yapılan çalışmalar incelendiğinde de benzer şekilde bilgilendirici çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Tohum Otizm Vakfı tarafından OSB olan bireyler ve aileleri için bu salgın sürecinde sosyal öykü materyali, Apple Store ve Google Play’den ücretsiz mobil uygulamalar, kaynak dokümanı, beceri kazandırma seti, destek birimi, Zoom ve Facebook üzerinden web seminerleri gibi çeşitli çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Türkiye’de Tohum Otizm Vakfı’nın çalışmalarının diğer kurum çalışmalarına örnek teşkil edebileceği düşünülmekle birlikte kurumlar arası iş birliği ile bu örneklerin sayısının ve çeşitliliğinin artırılması gerektiği düşünülmektedir. Bu bağlamda çeşitli çalışmalar yürüten OSB savunucuları ve/veya ilgili kurumlar, uzun vadede daha kapsayıcı bir toplum oluşturmak için mevcut durumdan öğrenilenlerle salgın sürecindeki etkilerin nasıl azaltılacağı konusunda bugünlerde yapılan çalışmalarını gelecekte yapılacak çalışmalara yol göstermek adına değerlendirmelidirler.

Bu çalışmayla ilgili olarak önemli bir noktaya değinmenin gerekli olduğu düşünülmektedir. Çalışma kapsamında ele alınan kurumların COVID-19 ile ilgili olarak OSB olan birey ve ailelerine yönelik sundukları destek içerikler, kullanılan destek materyal ve ortam ile kurumlar arası iş birliği sürecine ilişkin yaptıkları çalışmaların, belki de bu makale yazılırken bile halen sürüyor olabileceği öngörülmektedir. Bu doğrultuda bu çalışmada uygulamaya ve ileriye yönelik bazı önerilerden söz edilebilir. Uygulamaya yönelik öneriler aşağıdaki gibidir:

- Kısıtlı fiziksel temas zamanlarında tele sağlık ve tele psikiyatri gibi yetkinlik ve becerilere bakılmaksızın tüm yaş grupları tarafından kullanılacak veri korumalı özellikte olan kullanıcı dostu sistemler geliştirilebilir.
- Çevrimiçi ortamlarda herkesin erişebileceği nitelikte ve nicelikte destek içerik ve materyalleri içeren veri dokümanı kütüphaneleri oluşturulabilir.
- Çevrimiçi ortamlarda çift yönlü etkileşime dayalı uygulamalar ve destekler geliştirilebilir.
- Uzaktan aile danışmanlığı ve uygulamalı aile eğitimleri için altyapı ve sistemler geliştirilebilir.
- Uzaktan eğitsel değerlendirme ve bilgilendirme-danışmanlık sistemi geliştirilebilir.

İleri araştırmalara yönelik öneriler ise řu şekildedir:

- Salgının uzun vadede OSB olan ocuk, ergen, yetişkin bireyler ve aileleri için yaşam deneyimleri/yaşam kalitelerine etkisini inceleyen boylamsal çalışmalar yapılabilir.
- OSB olan bireyler ve ailelerin uzaktan eğitim sürecine ilişkin deneyimlerini inceleyen araştırmalar planlanabilir.
- OSB olan birey ve ailelerinin salgın sonrası yeni normale geçiş dönemine ilişkin gereksinim duydukları destekleri belirlemeye yönelik çalışmalar planlanabilir.
- Salgının OSB olan çocukların sosyalleşme becerileri üzerindeki etkisini ortaya koyan deneysel ya da karma araştırmalar planlanabilir.
- OSB olan bireylere psikolojik ve fiziksel boyutlarıyla salgından korunma becerilerinin öğretimine ilişkin uygulamalı araştırmalar planlanabilir.

Kaynaklar

- Abbeduto, L., Seltzer, M. M., Shattuck, P., Krauss, M. W., Orsmond, G., & Murphy, M. M. (2004). Psychological well-being and coping in mothers of youths with autism, down syndrome, or fragile X syndrome. *American Journal on Mental Retardation*, 109(3), 237-254. [https://doi.org/10.1352/0895-8017\(2004\)109%3C237:pwacim%3E2.0.co;2](https://doi.org/10.1352/0895-8017(2004)109%3C237:pwacim%3E2.0.co;2)
- Altable, M., de la Serna, J. M., & Gavira, S. M. (2020). Child and adult autism spectrum disorder in COVID-19 Pandemic. *PsyArXiv*, <https://doi.org/10.31234/osf.io/kt3a4>
- Baird, G., Charman, T., Cox, A., Baron-Cohen, S., Swettenham, J., Wheelwright, S., & Drew, A. (2001). Screening and surveillance for autism and pervasive developmental disorders. *Archives of Disease in Childhood*, 84(6), 468-475. <http://dx.doi.org/10.1136/adc.84.6.468>
- Bakér-Ericzen, M. J., Brookman-Frazee, L., & Stahmer, L. (2005). Stress levels and adaptability in parents of toddlers with and without autism spectrum disorders. *Research & Practice for Persons with Severe Disabilities*, 30(4), 194-204. <https://doi.org/10.2511%2Frpds.30.4.194>
- Bakkaloğlu, H. (2020). Türkiye’de otizm spektrum bozukluğuna yönelik erken çocukluk müdahale programları raporu. Tohum Otizm Vakfı. https://www.tohumotizm.org.tr/wp-content/uploads/2020/05/Deg%CC%86erlendirme_ve_Gelisim_Raporlari_4-1.pdf
- Banda, D. R., & Grimmer, E. (2008). Enhancing social and transition behaviors of persons with autism through activity schedules: A review. *Education and Training in Developmental Disabilities*, 43(3), 324-333.
- Bejerot, S. (2007). An autistic dimension: A proposed subtype of obsessive-compulsive disorder. *Autism*, 11(2), 101-110. <https://doi.org/10.1177%2F1362361307075699>
- Bishop-Fitzpatrick, L., Minshew, N. J., Mazefsky, C. A., & Eack, S. M. (2017). perception of life as stressful, not biological response to stress, is associated with greater social disability in adults with autism spectrum disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 47(1), 1-16. <https://doi.org/10.1007/s10803-016-2910-6>
- Bozkurt, A., Jung, I., Xiao, J., Vladimirsch, V., Schuwer, R., Egorov, G., Lambert, S. R., Al-Freih, M., Pete, J., Olcott, Jr., D. Rodes, V., Aranciaga, I., Bali, M., Alvarez, Jr., A. V., Roberts, J., Pazurek, A., Raffaghelli, J. E., Panagiotou, N., de Coëtlogon, P., ... & Paskevicius, M.. (2020). A global outlook to the interruption of education due to COVID-19 pandemic: Navigating in a time of uncertainty and crisis. *Asian Journal of Distance Education*, 15(1), 1-126. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3878572>
- Bozkurt, A., & Sharma, R. C. (2020a). Emergency remote teaching in a time of global crisis due to CoronaVirus pandemic. *Asian Journal of Distance Education*, 15(1), i-vi. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3778083>
- Bozkurt, A., & Sharma, R. C. (2020b). Education in normal, new normal, and next normal: Observations from the past, insights from the present and projections for the future. *Asian Journal of Distance Education*, 15(2), i-x. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4362664>
- Bozkuş-Genç, G. (2019). Rutinler ve önemi. *Araştırmadan Uygulamaya Özel Eğitim Dergisi*, 4, 78-81.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative research journal*, 9(2), 27-40. <https://doi.org/10.3316/qrj0902027>
- Bryman, A. (2012). *Social research methods* (4. Baskı). New York: Oxford University Press.
- Cao, W., Fang, Z., Hou, G., Han, M., Xu, X., Dong, J., & Zheng, J. (2020). The psychological impact of the COVID-19 epidemic on college students in China. *Psychiatry Research*, 112934. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112934>
- Cassidy, S. A., Nicolaidis, C., Davies, B., Rosa, S. D. R., Eisenman, D., Onaiwu, M. G., Kapp, S. K., Kripke, C. C., Rodgers, J., & Waisman, T. (2020). An expert discussion on autism in the COVID-19 pandemic. *Autism in Adulthood*, 2(2), 1-12. <https://doi.org/10.1089/aut.2020.29013.sjic>
- Cooper, K., Smith, L. G. E., & Russell, A. (2017). Social identity, self-esteem, and mental health in autism. *European Journal of Social Psychology*, 47(7), 844-854. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2297>
- degli Espinosa, F., Metko, A., Raimondi, M., Impenna, M., & Scognamiglio, E. (2020). A model of support for families of children with autism living in the COVID-19 lockdown: Lessons from Italy. <https://doi.org/10.31234/osf.io/48cme>

- Dell'Osso, L., Carpita, B., Gesi, C., Cremonese, I., Corsi, M., Massimetti, E., Muti, D., Calderani, E., Castellini, G., Luciano, M., Ricca, V., Carmassi, C., & Maj, M. (2018). Subthreshold autism spectrum disorder in patients with eating disorders. *Comprehensive Psychiatry*, 81, 66-72. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2017.11.007>
- den Houting, J. (2020). Stepping out of isolation: Autistic people and COVID-19. *Autism in Adulthood*, 2(2) 1-3. <https://doi.org/10.1089/aut.2020.29012.jdh>
- Devercelli, A. (2020). *Supporting the youngest learners and their families in the COVID-19 (Coronavirus) response*. World Bank. <https://blogs.worldbank.org/education/supporting-youngest-learners-and-their-families-covid-19-coronavirus-response>
- Flores, M., Musgrove, K., Renner, S., Hinton, V., Strozier, S., Franklin, S., & Hil, D. (2012). A comparison of communication using the Apple iPad and a picture-based system. *Augmentative and Alternative Communication*, 28(2), 74-84. <https://doi.org/10.3109/07434618.2011.644579>
- Glesne, C. (2011). *Becoming qualitative researchers: An introduction* (4. Baskı). NEW York: Perason Education Inc.
- Gray, C. A., & Garand, J. D. (1993). Social stories: Improving responses of students with autism with accurate social information. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 8(1), 1-10. <https://doi.org/10.1177%2F108835769300800101>
- Gray, D. E. (2002). Ten years on: A longitudinal study of families of children with autism. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 27(3), 215-222. <https://doi.org/10.1080/1366825021000008639>
- Gupta, V. B. (2007). Comparison of parenting stress in different developmental disabilities. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 19(4), 417-425. <https://doi.org/10.1007/s10882-007-9060-x>
- Guterres, A. (2020, April 16). Protect our children. United Nations. <https://www.un.org/en/un-coronavirus-communications-team/protect-our-children>
- Hattier, M. A., & Matson, J. L. (2012). An examination of the relationship between communication and socialization deficits in children with autism and PDD-NOS. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 6(2), 871-880. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2011.12.001>
- Havighurst, S. S., Wilson, K. R., Harley, A. E., Prior, M. R., & Kehoe, C. (2010). Tuning in to Kids: improving emotion socialization practices in parents of preschool children—findings from a community trial. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 51(12), 1342-1350. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2010.02303.x>
- Hedley, D., Uljarević, M., Wilmut, M., Richdale, A., & Dissanayake, C. (2018). Understanding depression and thoughts of self-harm in autism: a potential mechanism involving loneliness. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 46, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2017.11.003>
- Hendriksen, J. G., & Vles, J. S. (2008). Neuropsychiatric disorders in males with duchenne muscular dystrophy: frequency rate of attention-deficit hyperactivity disorder (ADHD), autism spectrum disorder, and obsessive-compulsive disorder. *Journal of Child Neurology*, 23(5), 477-481. <https://doi.org/10.1177%2F0883073807309775>
- Ho, T. Q., Gadke, D. L., Henington, C., Evans-McCleon, T. N., & Justice, C. A. (2019). The effects of animated video modeling on joint attention and social engagement in children with autism spectrum disorder. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 58, 83-95. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2018.09.004>
- Holmgaard, A., Pedersen, H., & Abbott, C. (2013). Animation: Children, autism and new possibilities for learning. *Journal of Assistive Technologies*, 7(1), 57-62. <https://doi.org/10.1108/17549451311313228>
- Huke, V., Turk, J., Saeidi, S., Kent, A., & Morgan, J. F. (2013). Autism spectrum disorders in eating disorder populations: a systematic review. *European Eating Disorders Review*, 21(5), 345-351. <https://doi.org/10.1002/erv.2244>
- Huremović, D. (2019). Introduction. D. Huremović (Ed.). *Psychiatry of pandemics: A mental health response to infection outbreak*. Switzerland: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-15346-5>
- Kandasamy, P. (2018). Early intervention of Autism Spectrum Disorder: Translating research into practice. *Indian Journal of Mental Health and Neurosciences*, 1(1), 1-7.

- Lin, T., Lo, Y., Lin, H., Li, S., Lin, S., Wu, H., Chu, M., Lee, C., Lin, I., Chang, C., Liu, Y., Chen, T., Lin, Y., Ian Shih, Y., & Chen, Y. (2019). MR imaging central thalamic deep brain stimulation restored autistic-like social deficits in the rat. *Brain Stimulation*, 12(6), 1410-1420. <https://doi.org/10.1016/j.brs.2019.07.004>
- Mazefsky, C. A., Folstein, S. E., & Lainhart, J. E. (2008). Overrepresentation of mood and anxiety disorders in adults with autism and their first-degree relatives: What does it mean? *Autism Research*, 1(3), 193-197. <https://doi.org/10.1002/aur.23>
- Merriam, S. B. (1998). *Qualitative research and case study applications in education*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers
- Narzisi, A. (2020). Handle the autism spectrum condition during Coronavirus (COVID-19) stay at home period: Ten tips for helping parents and caregivers of young children. *Brain Sciences*, 10(4), 1-4. <https://doi.org/10.3390/brainsci10040207>
- National Clearinghouse on Autism Evidence and Practice [NCAEP]. (2020). Evidence-based practices for children, youth, and young adults with autism. <https://ncaep.fpg.unc.edu/sites/ncaep.fpg.unc.edu/files/imce/documents/EBP%20Report%2020.pdf>
- OEP [Otizm Eylem Planı]. (2016). *Otizm spektrum bozukluğu olan bireylere yönelik ulusal eylem planı (2016-2019)*. 13/04/2016 tarih ve 29907 sayılı kurul kararı. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/12/20161203-16.htm>
- Oppermann, M. (2000). Triangulation- A methodological discussion. *International Journal of Tourism Research*, 2(2), 141-145. [https://doi.org/10.1002/\(sici\)1522-1970\(200003/04\)2:2%3C141::aid-jtr217%3E3.0.co;2-u](https://doi.org/10.1002/(sici)1522-1970(200003/04)2:2%3C141::aid-jtr217%3E3.0.co;2-u)
- Parette Jr. H. P., Hourcade, J., & Blum, C. (2011). Using animation in Microsoft PowerPoint to enhance engagement and learning in young learners with developmental delay. *Teaching Exceptional Children*, 43(4), 58-67. <https://doi.org/10.1177%2F004005991104300406>
- Pelton, M. K., Crawford, H., Robertson, A. E., Rodgers, J., Baron-Cohen, S., & Cassidy, S. (2020). Understanding suicide risk in autistic adults: Comparing the interpersonal theory of suicide in autistic and non-autistic samples. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 1-18. <https://doi.org/10.1007/s10803-020-04393-8>
- Sani-Bozkurt, S., Vuran, S., & Akbulut, Y. (2017). Design and use of interactive social stories for children with autism spectrum disorder (ASD). *Contemporary Educational Technology*, 8(1), 1-25.
- Seggie, F. N., Sart, G., & Akbulut-Yıldırım, M. (2017). *Nitel araştırmaların raporlaştırılması*. F. N. Seggie ve Y. Bayburt (Ed.). *Nitel araştırma: Yöntem, teknik, analiz ve yaklaşımları* (ss. 371-384), Ankara: Anı Yayıncılık.
- Simonoff, E., Pickles, A., Charman, T., Chandler, S., Loucas, T., & Baird, G. (2008). Psychiatric disorders in children with autism spectrum disorders: prevalence, comorbidity, and associated factors in a population-derived sample. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 47(8), 921-929. <https://doi.org/10.1097/CHI.0b013e318179964f>
- Smith, E., Toms, P., Constantin, A., Johnson, H., Harding, E., & Brosnan, M. (2020). Piloting a digitally-mediated social story intervention for autistic children led by teachers within naturalistic school settings. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 75, 101533. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2020.101533>
- Stankovic, M., Jelena, S., Stankovic, M., Shih, A., Stojanovic, A., & Stankovic, S. (2020). The Serbian experience of challenges of parenting children with autism spectrum disorders during the COVID-19 pandemic and the state of emergency with the police lockdown. *Available at SSRN* 3582788. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3582788>
- Tarbox, C., Silverman, E. A., Chastain, A. N., Little, A., Bermudez, T. L., & Tarbox, J. (2020). Taking ACTION: 18 Simple Strategies for Supporting Children with Autism During the COVID-19 Pandemic.
- TİHEK [Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu]. (2020). *Otizmli çocukların eğitim hakkı ve ayrımcılık yaşağı raporu*. https://www.tihkek.gov.tr/upload/file_editor/2020/04/1585822889.pdf
- UNESCO [United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization]. (2020a). *COVID-19 education response*. <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/globalcoalition>

- UNESCO [United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization]. (2020b). COVID-19 *Educational disruption and response*. <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse>
- UNICEF [United Nations Children's Fund]. (2020). *UNICEF and Microsoft launch global learning platform to help address COVID-19 education crisis*. <https://www.unicef.org/press-releases/unicef-and-microsoft-launch-global-learning-platform-help-address-covid-19-education>
- Ünal, F., & Pehlivan Türk, B. (2004). Otizmde erken belirtiler. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 47, 69-75.
- Van Deursen, A., & Van Dijk, J. (2010). Internet skills and the digital divide. *New Media & Society*, 13(6), 893-911. <https://doi.org/10.1177%2F1461444810386774>
- Van Dijk, J. A. (2006). Digital divide research, achievements and shortcomings. *Poetics*, 34(4-5), 221-235. <http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2006.05.004>
- Walsh, L., & Barry, M. (2008). *Demystifying the Interface for Young Learners with Autism*. In: IADIS International Conference IHCI 2008, part of MCCSIS 2008, Amsterdam, Netherlands.
- Weir, E., Allison, C., & Baron-Cohen, S. (2020). Identifying and managing autism in adults. *Prescriber*, 31(2), 12-16. <https://doi.org/10.1002/psb.1822>
- White, N., & Hastings, R. P. (2004). Social and professional support for parents of adolescents with severe intellectual disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 17(3), 181-190. <https://doi.org/10.1111/j.1468-3148.2004.00197.x>
- WHO [World Health Organization]. (2020). *Statement on the second meeting of the International Health Regulations (2005) Emergency Committee regarding the outbreak of novel coronavirus (2019-nCoV)*. [http://www.who.int/news-room/detail/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-\(2005\)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-\(2019-ncov\)](http://www.who.int/news-room/detail/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-(2005)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-(2019-ncov)).
- WHO & UNICEF [World Health Organization & United Nations Children's Fund]. (2012). *Early childhood development and disability: A discussion paper*. World Health Organization. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/75355>
- Wright, B., Spikins, P., & Pearson, H. (2020). Should autism spectrum conditions be characterised in a more positive way in our modern world? *Medicina*, 56(5), 233. <https://doi.org/10.3390/medicina56050233>
- Yamada, A., Suzuki, M., Kato, M., Suzuki, M., Tanaka, S., Shindo, T., Taketani, K., Akechi, T., & Furukawa, T. (2007). Emotional distress and its correlates among parents of children with pervasive developmental disorders. *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 61(6), 651-657. <https://doi.org/10.1111/j.1440-1819.2007.01736.x>
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (10. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yin, R. K. (1984). *Case Study Research: Design and Methods*. Sage.
- Yirmiye, N., & Shaked, M. (2005). Psychiatric disorders in parents of children with autism: A meta-analysis. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46(1), 69-83. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2004.00334>.
- Zwaigenbaum, L., Bauman, M. L., Fein, D., Pierce, K., Buie, T., Davis, P. A., Newschaffer, C., Robins, D. L., Wetherby, A., Choueiri, R., Kasari, C., Stone, W. L., Yirmiye, N., Estes, A., Hansen, R. L., McPartland, J. C., Natowicz, M. R., Carter, A., Granpeesheh, D., ... Wagner, S. (2015). Early screening of autism spectrum disorder: recommendations for practice and research. *Pediatrics*, 136(Supplement 1), S41-S59. <https://doi.org/10.1542/peds.2014-3667D>

Yazarlar

Dr. Sunagül SANI-BOZKURT, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Özel Eğitim Bölümü'nde Dr. Öğr. Üyesi olarak görev yapmaktadır. Bilimsel ilgi alanları arasında ise otizm spektrum bozukluğu, özel eğitimde kanıta dayalı uygulamalar, etkili öğretim, özel eğitimde teknoloji destekli uygulamalar yer almaktadır.

Dr. Gülden BOZKUŞ-GENÇ, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Özel Eğitim Bölümü'nde Dr. Öğr. Üyesi olarak görev yapmaktadır. Bilimsel çalışma alanları arasında; otizm spektrum bozukluğu, kanıt temelli uygulamalar, etkili öğretim yöntemleri, temel tepki öğretimi, sosyal ve iletişim becerileri ve erken çocuklukta özel eğitim yer almaktadır.

Dr. Gizem YILDIZ, 2020 yılında Anadolu Üniversitesi Özel Eğitim Anabilim Dalı doktora eğitimini tamamlamıştır. Yıldız, gelişimsel yetersizliği olan bireylere matematik öğretimi, yetişkin eğitimi, bağımsız yaşam eğitimi, mesleki eğitim, aile eğitimi ve cinsel eğitim alanlarında bilimsel çalışmalar yürütmektedir.

İletişim

Dr. Öğr. Üyesi Sunagül SANI-BOZKURT
ssbozkurt@anadolu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Gülden BOZKUŞ-GENÇ
guldenbozkus@anadolu.edu.tr

Dr. Gizem YILDIZ
gizemy@anadolu.edu.tr